

OSMANLI BOSNA'SININ AVRUPALI MİRASI

York NORMAN

Özet

Bu makale, 15. yüzyılın ortasından başlayıp 16. yüzyılı da içine alacak şekilde Bosnalı Müslümanların tarihlerinin yeniden değerlendirilmesidir. Çoğu Osmanlı Bosna tarihçilerinin inandığı, bu Balkan ülkesinin erken dönem Avrupa yakın çağ tarihindeki temel sosyo-ekonomik ve dinsel eğilimlerden bir şekilde izole edildikleri şeklindeki baskın görüşlerinin aksine, Bosnalı Müslüman topluluğunun oluşumunun büyük bir ölçüde din değiştirme ve genişleyen ticari ekonomiler konusunda Avrupalı ve global temayülleri yansıttıklarını tartışmaktayım. Çalışmam, Saraybosna ve onu çevreleyen hinterlandın din değiştirme modellerini özellikle de Saraybosna'nın hızla gelişen ekonomisine bağlı olan köylülerin ve azat edilmiş kölelerin din değiştirme modellerini gösterdiği gibi bu grupların bu şehrin tahıl marketi ve nakit kredi kurumlarının gelişmesinde de başat bir rol oynadıklarını ortaya koymaktadır. Bu eğilimler, Osmanlı Bosnası'nın yeni bir din benimsediklerini ve imparatorluk yönetiminden yararlandıklarını canlandırmaktadır. Öte yandan, Avrupa ve ötesinde hızla genişlemekte olan toplumlara benzer bir şekilde hareket etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Bosna, Osmanlı İmparatorluğu, şehirleşme çalışmaları, İslamlaşma

Ottoman Bosnia's European Legacy

Abstract

This article gives a general re-evaluation of the history of Muslims in Bosnia from the mid 15th through 16th centuries. Contrary to the dominant view of many historians of Ottoman Bosnia that this Balkan country was somehow isolated from the main socio-economic and religious tendencies in early modern Europe, I argue that the formation of the Bosnian Muslim community largely reflected European and global trends of conversion and expanding

commercial economies. My study of Sarajevo and its surrounding hinterland not only reveals that conversion patterns, particularly of peasants and manumitted were tied to Sarajevo's burgeoning economy, but also that these groups played a predominant role in developing this cities grain market and cash credit institutions. These trends illustrate that Ottoman Bosnia accepted a new religion and benefited from imperial rule, yet functioned very similarly to other flourishing societies in Europe and beyond.

Key words: Bosnia, Ottoman Empire, urban studies, islamization

Birçok Batılının gözünde İslam denildiğinde ilk akla gelen resim belirgin bir biçimde negatiftir. Papa Benedict'in iki yıl önce vermiş olduğu Muhammed'in temel olarak akla dayanmayan özelliği ve inananın İslam'ı kılıç zoruyla yayması gerektiği şeklindeki inatçı tutumu hakkındaki konuşmasını umarım hatırlarsınız. Diğer yakın zamanlardaki tartışmalar, örneğin Danimarkalı bir gazetenin basmış olduğu Muhammed hakkındaki sarkastik karikatürler de aynı mesajın altını çizdi: İslam temelde doğası gereği Batı uygarlığı ile uyuşamaz.

Erken Yakın Çağ Bosna tarihini inceleyen bir grup gözlemciler de Müslüman toplumunun oluşumunu büyük ölçüde aynı gözle incelerler. Bu gözlemciler, Bosnalı Müslümanlar, Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar arasındaki çatışmayı son şekilde on beşinci yüzyılın ortasında gerçekleşen Osmanlı fethinin sonucu olarak görürler--Saraybosna şehrinin etrafındaki merkezi topraklarda, çoğu Bosnalının İslam'a yönelik din değiştirmeye başladıkları zaman. Kimileri, örneğin Sırp ve Hırvat milliyetçileri Osmanlı'nın yerli Bosnalıların dinlerini köleleştirme ya da aşırı vergilendirme baskılarıyla değiştirdiklerini öne sürerler (Srečko 1984: 68,79). Öte yandan Bosna milliyetçileri ise Bosnalıların İslam'ı sadece sözde kabul ettiklerini ve kendilerine özgü bir Hristiyan mezhebi olan Bogomilizm'i özlerinde koruduklarını söyleyerek karşı bir arguman ileri sürerler.(Car, 1991: 205-209, Hadzijahic, 1977:13) Bununla birlikte her iki grup da, Osmanlı'nın hızlı yayılma döneminin sona erdiği on altıncı yüzyılın ortasından sonra Bosnalı Müslüman toplumunun gelişmesinin başarısızlığa uğradığı konusunda hemfikirdirler.(Todorov 1983: 1-18, Dzaja 1984: 1-22, Filipovic 1977: 176-178).

Erken dönem Osmanlı Saraybosnası üzerine olan çalışmamı bu tür soruları göz önünde bulundurarak çalışmaya başladım. Şanslıydım. Çünkü Saraybosna ve İstanbul'daki arşivlerden edindiğim zengin Osmanlı yönetimine ait birinci elden kaynaklar konuyu ana hatlarıyla incelememe izin verecekti. Bu kaynaklar tahrir defterleri, kanunnameler, fermanlar, şeriye sicilleri, vakıfnameler ve evkaf defterlerini içermekteydi.¹ Şurasını da ifade etmeden geçemeyeceğim: Ben ve pek çok araştırmacı bir kez daha şanslıydık. Çünkü kaynakların bilgisayara geçirilmiş olmaları arşivlerin dışında çok daha geniş kapsamlı bir araştırmaya izin vermektedir. Bu kaynaklara ulaşmış olmam bana din değiştirme nedenleri ve bunun Saraybosna ve hemen yakınındaki alandaki sosyo-ekonomik etkisine dair soruları başlı başına yeniden değerlendirmeme izin verdi.

Arşivlere gittiğim zaman anlamaya çalışmak istediğim en açık konu Müslüman toplumunun nasıl oluştuğu hakkında idi. Pek çok araştırmacı Saraybosna'nın çoğunun ve merkezi Bosna Müslümanlarının yerli muhtedi

¹ Merkezi Bosna Sancağı'na ait İcmal Tahrir Defterleri (1472) İstanbul, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Nu. 0-76; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Defterleri (1485), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 18; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Defterleri (1516), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 56; Bosna Sancağı Mufassal Tahrir Defterleri (1489), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 24; Merkezi Bosna Sancağı İcmal Tahrir Defterleri (1520), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 57; Merkezi Bosna Mufassal Tahrir Defterleri (1528-1530); Detailed register of the province of central Bosnia (1540), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 211; Detailed register of the province of central Bosnia (1570), İstanbul, Başbakanlık Arşivi, TD Nu. 379; Detailed register of the province of central Bosnia (1604), Ankara, Tapu Kadastro, TD Nos. 477, 478, 479; Đurđev, Branislav, ed., *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliski, crnogorski, i skadarski sandžak*, Sarajevo: Monumenta orijentalna, 1957; Register of Important Affairs (*mühimme defterleri, 1554-1599*), (Nu. 4/ doc. 698, 5/96, 22/590, 23/815, 24/ 89, 24/476, 26/334, 35/29, 37/2898, 39/283, 39/556, 64/ 311, 66/69, 66/251, 72/113); Sarajevo Court Record No. 1 (1556-1558), Gazi Hüsrev Library; Sarajevo Court Record No. 2 (1563-1566), Gazi Hüsrev Library; Ayas Bey Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Gazi Hüsrev Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; İsa Bey Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Nebrdilo Hacı Ali Pious Foundation Deed of Trust, *Sicil-i Evkaf* (1885), Gazi Hüsrev Library; Detailed register of the pious foundations of Bosnia (*evkaf defter*) (1565), Maliyeden Müdevver, Nu. 625.

olduklarına doğru olarak işaret ederler (Zlata 1996: 109). Buna ek olarak, Bosna toplumunun İslam'a olan ruhsal çekiciliği ve Bosnalılar'ın Sufi tarikatlarına olan ilgileri konusunda güvenilir çalışmalar vardır. (Hadzizahic 1977: 7-12, Soloviev 1948: 1-14, 42-78)

Araştırmam, din değiştirmedeki sosyo-ekonomik faktörlerin tartışılması ve özellikle de Saraybosna'nın özgür bırakılmış kölelerinin ve büyük oranda toprak sahibi olma ayrıcalığını ele geçirmek isteyen köylülerin din değiştirmesi ile sınırlıdır. Toplumsal ve ekonomik etkenler bu din değiştirmeleri kapsamaktadır -örneğin kölelikten özgür bırakılma ve ekilebilir toprağı yerli Müslümanın tam olarak tekeli altında bulundurabilmesinin ön koşulu (Norman 2005: 60-69,90-107 Unpublished Ph. D. Dissertatio)- Bununla birlikte, bu tür İslamlaşma örneklerini, Hristiyan inançlarını korumak isteyenleri sonsuza değin küstüren "toplumsal bir şeytan" olarak adlandırmak büyük bir yanlış yargulama olacaktır. Din değiştirmelerin on beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılın ilk zamanlarında Avrupa ve başka yerleri silip süpüren bir din değiştirme sürecinin parçası olduklarını vurgulamak isterim.

İsveç'te ya da Safeviler'de olduğu gibi din değiştirme Bosna'da yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşti. Bosna'daki ilk Müslümanlar aslında daha öncesinde var olan soyluları büyük ölçüde yerinden eden ve yeni şehri yeniden yaratan istilacı Osmanlı ordularının üyeleriydiler (Norman 2005: 76-85 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Saldıran kuvvetlerin asıl temsilcisi, sınır boylarındaki garnizonlara dinsel ve sosyal kimlikleri göz önünde bulundurularak atanan yeniçeriler (Elit Osmanlı muhtedi birliklerinin bir parçasıydılar.) idi. Yönetici inancın üyeleri olarak yeniçeriler, Osmanlı ülküsüne daha az olasılıkla ihanet edebilirlerdi. Balkan kökenli olmaları nedeniyle Bosna hudut bölgesindeki yerel durumu ve dili daha iyi anlayabilirlerdi (Norman 2005: 76-78,80-81 Unpublished Ph. D. Dissertatio).

İsa Bey gibi yerel liderlerin yanı sıra bu yeniçeriler, Müslümanlardan oluşan büyük bir Saraybosna kurarak saltanatı güçlendirdiler. Yakın köylü ve köylü milisleri İslam'a döndürmeleri büyük ölçüde "baştına"nın dağıtılması ve miras yoluyla gelecek kuşaklara intikal etmesi olarak açıklanabilir (Baştına, hanelere verilen fakat erişkin bekâr erkeklere verilmeyen standart bir toprak tasarruf şeklidir.). On altıncı yüzyılın birinci yarısında Osmanlı otoriteleri, baştinaları çoğunlukla Müslümanlara verdiler. Bu politika, baştinaları iddia edebilmek ya da gelecek nesillere aktarmak için muhtemelen köylü ve köylü milisleri din değiştirmeye özendirici bir teşvikti (Norman 2005:96-101 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Şehirde bunu pek

çok köleyi özgür bırakarak ve şehrin meydana gelen ekonomisi ve vakıf kuruluşlarında yeni inancı kabul etmeleri karşılığında bir yer vermeye söz vererek din değiştirmelerini gerçekleştirdiler. (Norman 2005: 60-69 Unpublished Ph. D. Dissertatio). Bu barışçıl din değiştirme modelleri, eski inançlarını koruyarak hükümdarlarına ihanet eden ve ölüme mahkum edilen diğer toplumlarla karşılaştırılır.

Osmanlılar'ın Saraybosna'da koloni kurmak için köleleri ve azat edilmiş köleleri kullanmaları *sürgün* politikası hakkında devam eden Osmanlı tartışmaları ile ilgilidir. Makedonya ve Doğu Balkanlar'daki Türk sürgünleri ya da İstanbul'daki Yunan ya da Ermeni sürgünleri gibi bu tartışmaların çoğu bir şehrin etnik dengesini etkileyen sürgünlerin etkisi üzerinde odaklandı. Heath Lowry ve Halil İncalcık'ın her ikisi de sürgünlerin II. Mehmed zamanında saltanatı pekiştirerek imparatorluğa büyük bir şekilde yardım ettiklerini vurguladılar. Fakat her ikisi de tartışmalarını ekonomik gelişme sorunlarını içerecek şekilde genişletmediler (İncalcık 1969-1970: 235-236, Lowry, 1977: 244-249). Trabzon'daki sürgünler şehrin ekonomisini uzun süre etkilememiş olabilir. Bununla birlikte, kırsal bölgelerin çoğunluğu en azından erken on yedinci yüzyıla kadar Hristiyan olarak kaldı ve Lowry İslamlaşmanın olup olmadığı sorusunu açıkta bırakmaktadır (Lowry 1977: 246-247).

Yine de Saraybosna örneğinde olduğu gibi on altıncı yüzyılın ortasında İslamlaşma dengeli bir ekonomik toplum yarattı. Bu, basit bir şekilde din ve etnik bir homojenliğin sonucu değildi. Din değiştirmelerden sorumlu eski köleler ve toprak sahiplerinden oluşan bu iki temel grup aynı zamanda Saraybosna'nın ekonomik gelişimi için temel teşkil etmekteydi. Azat edilmiş köleler ve aileleri tarafından işletilen nakit ödünç verme (cash-credit) kuruluşları ile tahıl üreten aile çiftlikleri (baştinalar) şehrin mali gelişimi ve yeterli yiyecek üretimi açısından gerçekten çok önemliydi. Toprağı ve memuriyeti elinde tutan soyluların oluşumu, en sonunda, Dubrovnik ve diğer uluslararası ticaret merkezleri ile olan uzun mesafeli ticaret ve büyük bir nüfus artışına neden olacaktır (Norman 2005: 120-145, 183-201).

Bu ekonomik gelişmeler İslamlaşma ile beraber şehri ve şehrin kırsal kesimlerini birleştirdi. Bir yandan Saraybosna'nın ekonomisi gittikçe artarak hinterlanta uzandı. Nakit ödünç verme kurumlarının gelişmesi ekilebilir toprakların satışına neden olmuş olabilir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında şehirli soylular gittikçe artan sayıda bu satışlarla uğraştı. Öte yandan bazı

kırsal meskenler hızla artan tahıl marketinden kâr elde ederken, kırsal hanelerin çoğu şehirlere göç etmek için toprak sahibi olma ayrıcalıklarını kullandılar (Norman 2005: 183-201).

Bu tür ekonomik başarılar, Osmanlı tarihi araştırmacılarının imparatorluğun sosyo-ekonomik yapısı hakkındaki pek çok düşüncesini sorgulamaktadır. Örneğin, araştırmacılar genellikle II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Osmanlıların, yerli soyluları on altıncı yüzyılın sonlarında görülen sosyal, politik ve askerî bunalımlara kadar sıkı bir şekilde kontrol ettiklerini tartışırlar. Bu görüş açısı genellikle kasaba ve kırsal kesimin her ikisi için doğru olarak görüldü. Merkezî otoriteler, hem vakıfları hem de periyodik vergi gelirli toprak tasarruf şekli olan timarları herhangi ciddi bir muhalefet olmaksızın yönettiler (Filipovic 1977: 149-178, İnalçık 1973: 24-25, Zlatar 1996: 132-134).

Bununla birlikte Saraybosna'da yerli ve merkezî ayrıcalık arasında dikkatli bir denge her zaman var oldu. Başlangıçtan itibaren Osmanlılar, Saraybosna şehrine şehrin vakıflarını hiçbir müdahale ve aşırı vergilendirme olmaksızın tek başlarına yönetme hakkını bahşetmiş gözükmekteydi. Bu haklar ve özgürlükler, vakıfnameler ve şehri aşırı vergilendirilmeden muaf tutan tüm şehrin korporasyon hakkı tarafından garanti edildi. Bu anlaşmanın diğer bir sonucu da Saraybosna'nın vakıflarında nakit ödünç verme kurumlarının gelişmesi idi. Bu kuruluşları düzenleyen tek devlet memuru yerli kadıydı. Kadı, vakıfların fon dağıtmasına ilişkin olarak orijinal şartlara uymaya zorlandı ve kadı sadece istisnai durumlarda mesela ödünç alan kişinin borçlarını ödeyememesi durumunda müdahale etti. Bu "liberal" yaklaşım tavrı şehrin, sultanın hazinesini zengin etme ümidiyle şehrin mali ve ticari yaşamını büyötmeye izin verdi (Norman 2005: 115-116,121).

1524'te Saraybosna'nın hudut statüsünün sona ermesine kadar bu özerk ayrıcalıklar kırsal alanda bir anlamda daha az yaygındı. Bu zamana kadar timar sahipleri ve büyük kale garnizonları devlet tarafından düzenli olarak yeniden tayin edildi. Bununla birlikte pek çok timar sahipleri topraklarını ve gelirlerini devlet sertifikası olmaksızın elde tuttular ve sadece eyalet beyine sorumluydular. Eğer dışarıdan gelenler yerlilerin mülklerini zorla ele geçirmeye çalışırlarsa, tüm Bosnalı timar sahipleri durumu protesto hakkına sahiptiler. Bu gelenek, görünüşe göre tahririn sonuna kadar devam etti (Norman 2005: 163).

Osmanlı ve Balkan araştırmacıları Osmanlı Devleti'nin tahıl üretiminin sürekliliğinin devam etmesi ümidiyle köylünün ekilebilir topraklar üzerindeki miras hakkını garanti ettiğine de inanırlar.

Araştırmacılar o zaman devletin bu kontrolü on altıncı yüzyılın ortasında kaybettiğini; bunun da soylu suistimali, toplumsal buhran ve ekonomik çöküş ile sonuçlandığını tahmin ederler. (İnalçık 1994:, İnalçık 1969: 97-140, İnalçık 1980: 283-337, Dzaja, 1984: 21-101, Filipovic 1977: 149-178, Imber 2002:, Mandic 1967: 212-320, Vasic 1991: 425-442). Bu tür genellemelerin Saraybosna için doğru tutulur bir yanı yoktur. İlk aşamada devlet tarımsal ekonomi üzerinde sadece sınırlı bir kontrol uyguladı. İkincisinde, on altıncı yüzyılın ortasında tam bir kontrol kaybı söz konusu değildi (Norman 2005: 149-182).

Devlet, bir seferlik tapu bedeli ya da tarımsal üretimde yıllık vergiler şeklindeki gelirlerin elde edilmesi ümidiyle toprak satışlarına izin verecek bir anlaşmaya vardı. Bu tür düzenlemelerin yararı, devletin tahriri genişletmek için göç kısıtlamalarını gevşettiği 1540 sonrasında görülebilir. Bir kez daha belirtmek gerekirse, esneklik merkezi devlet otoritelerinin başarısında anahtar olarak görüldü (Norman 2005:154-162).

Benzer bir şekilde, ekilebilir topraklardaki vergileri toplayabilmek için sipahiler her zaman bir riski göze almış olabilir. Fakat hiçbir zaman toprağın kendisini kontrol etmek istemiş gibi gözükmezler. On altıncı yüzyılın ortasında en ayrıcalıklı toprak tasarrufu kategorisindeki çiftliklerin, timar sahibi sipahiler ve eyaletlerin eski askerî düzeninin diğer üyelerinden daha fazla sayıda köylü, milis ve şehir soylularını içermesi dikkate değerdir. Hatta sipahi unvanının, yeni doğan ticari hisselerin toprak kontrolünü haklı çıkarmak için bir şeref unvanı hâline geldiğinden bile şüphelenebiliriz.

Son olarak, köylülerin devlet gibi her zaman toprak ile esnek bir ilişkisinin olduğunu yeniden incelemek gerekir. Popüler anlayışın tersine standart baştanın sık sık babadan oğula geçtiğine dair çok az kanıt var. Bu çiftlikler esas olarak köylülere dağıtıldı. 1540 yılı itibarıyla sayıları artmış olabilir. Fakat çocuklar tarafından miras edinilmeden daha ziyade bu çiftliklerin terk edilme ya da satış durumları söz konusudur. Bu topraklar, aile içinde kaldıkları zaman, daha çok ilave bir toprak arayan erkek kardeş tarafından gelecek nesle intikal edildiler. Bu “kaçış” örneklerinin toplumsal bir eziyetin olduğuna işaret etmesi çok zordur. Aslında, köylüler, kendi ekonomik durumlarını geliştirmek için dinamik bir ekonomiden faydalandılar (Norman 2005:177-189,192,202).

Voynuklar ve akıncılardan oluşan özgür köylü milisler bölgenin başarısını da paylaştılar. Nüfusun %8'den %10'una kadar olan bölümünü oluşturan voynuklar ve akıncılar, Osmanlı birliklerinin eyaletteki

yönetimlerini güçlendirmeye yardım etmede birinci sırada yer aldılar. Bu onların yerli askerî soylular içerisinde özellikle de yerli fakat merkezî olmayan otorite denetimi altında devlet tarafından onaylı olmayan sertifikaları içeren timar sahiplerine dâhil edilmelerine neden olmuş olabilir. Aynı biçimde 1524 yılıyla Saray bölgesinde Osmanlı askerî hududunun sona ermesi milislerin toplumsal ayrıcalıklarını sona erdirmeyi. Daha doğrusu ekilebilir toprak dağıtımından yararlananların başında gelmekteydiler. Voynuklar çiftliklerin çoğunluğunu elde tuttular ve akıncılar da az bulunur miras yoluyla intikal edebilir baştinaları ele geçirdiler. Her iki grup da, görünüşe göre, genişleyen tahıl marketine katılmak ve mümkün olduğu zaman da şehre göç etmek için bu toprakları kullandılar (Norman 2005: 159,164,175-176,180,190-196).

Kesinlikle, Saraybosna'nın Osmanlı tarihinde nevi şahsına münhasır bir yere sahip olduğunu kabul etmek gerekir. On beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılın başlarında Bosnalılar, Arnavutların ve Bulgar Pomaklarının dışında İslamı kabul eden tek Balkan nüfusuydu. Belirtildiği üzere din değiştirme sebepleri yerli durumlara göre değişiklik gösterdi. Azat edilmiş kölelerin din değiştirmeleri diğer Bosna kasabalarında daha az sıklıkta görüldüğünü kanıtladı ve miras yoluyla intikal edilebilir baştinaların verilmesi herhâlde merkezî Bosna ve belki de sadece Saray bölgesi ile sınırlıydı. Ekonomik tarihi açısından araştırmacılar Saraybosna'nın, şehir kapsamlı vergi muafiyetinden yararlanan çok az sayıdaki belediyelerden biri olduğuna işaret ettiler (İnalçık 199: 114). Diğerleri, nakit ödünç verme kuruluşlarının Bursa ve İstanbul'u dâhil edecek şekilde diğer Osmanlı şehirlerinde ortaya çıktığı hâlde bu kurumların Bosna'da daha özgün bir şekilde geliştiğini yakın zamanlarda belirttiler (Faroqhi 2004: 225-240).

Kısacası, diğer pek çok Orta Avrupa ve Orta Doğu'daki şehirler gibi Saraybosna erken Yakın Çağ döneminde önemli dinsel, sosyal ve ekonomik değişimlere uğradı. 1463'te merkezî Bosna'nın Osmanlı tarafından fethi Saraybosna şehrini kurabilmek için istila eden güçlerin önde gelen üyeleri ile birlikte çalışan yeniçeri garnizonlarının önceden var olan soyluları yerinden etmesi ile sonuçlandı. Kölelere ve köylülere, oluşturulan yeni toplum içerisinde bir yer verme çekiciliği içerecek toplumsal ve ekonomik baskının uygulanması, yeni hükümdarların Osmanlı'nın Avrupa hududunda bir bölge olan merkezî Bosna'yı elde tutmalarını güçlendirdi. Bundan sonra, bu Müslüman topluluk, gelişen bölge ekonomisi içerisinde özellikle de hızlı demografik büyümeyi sürdürebilmek için şehir kredit kuruluşları ve büyüyen tahıl marketi içerisinde Saraybosna şehrini bir merkez olarak yerleştirmede en önemli rolü oynadı. Böylece, Saraybosna'nın yeni Müslüman topluluğu,

artan bir şekilde girişimci aktivite konusunda birleşmeye başladı. Eleştirmenler böyle bir gelişmenin sözde sosyo-ekonomik bir çöküşün olduğu bir dönemde olması konusundaki düşüncelerini, Bosna ve Müslüman toplumları genelde olmak üzere yeniden gözden geçirmelidir. Eğer Müslüman bir toplum 450 yıldan fazla bir zaman dilimi öncesinde kendi ayakları üzerinde durabilen ekonomik bir kimlik oluşturabilirdiye, aynı şeyi neden bugün yapmasın?

Kaynakça

- ČAR, Hatidža, (1991). “Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočki nahije”, *Prilozi za Orijentalni Filologiju* 41.
- DŽAJA, Srećko, (1984). *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowin. : Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München, R. Oldenbourg.
- FAROQHI, Suraiya, (2004). “Bosnian Merchants in the Adriatic,” in: Marcus Koller, Kemal Karpat, editors, *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison, University of Wisconsin Press.
- FILIPOVIĆ, Nedim, (1977). “*Ocaklık Timars in Bosnia-Herzegovina*”, *Prilozi za Orijentalni Filologiju*, 41.
- HADŽIJAHIĆ, Muhammed, (1977). *Porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svjetlost.
- IMBER, Colin, (2002). *The Ottoman Empire, 1300-1650: the structure of power*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York, Palgrave Macmillan.
- İNALCIK, Halil, (1969-1970). “The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23.
- İNALCIK, Halil, (1994). “The Ottoman Economic Mind” in: *An Economic History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press.
- İNALCIK, Halil, (1969). “Capital Formation in the Ottoman Empire,” *Journal of Economic History* (29:1).
- İNALCIK, Halil, (1980). “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire,” *Archivum Ottomanicum* VI .
- İNALCIK, Halil, with Quataert, Donald, (1999). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press.

- LOWRY, Heath, (1977). *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)*, PhD Dissertation, UCLA.
- MANDIĆ, Dominik, (1967). *Etnički povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institute Rim.
- NORMAN, York, (2005). "An Islamic city?: Sarajevo's Islamization and economic development, 1461-1604", Unpublished Ph. D. Dissertation, Georgetown University.
- SOLOVIEV, Aleksander, (1948). "Nastanak bogomilstva i islamizaciji Bosne", *Godišnjak istoričarskog društva Bosni i Hercegovin 11*.
- TODOROV, Nikolai, (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, University of Washington Press.
- VASIĆ, Milan, (1991). "Islamizacija u jugoslovenskim zemljama", *Prilozi za Orijentalni Filologiju 41*.
- ZLATAR, Behija, (1996). *Zlatno doba Sarajeva XVI stoljeće*, Sarajevo, Svjetlost.